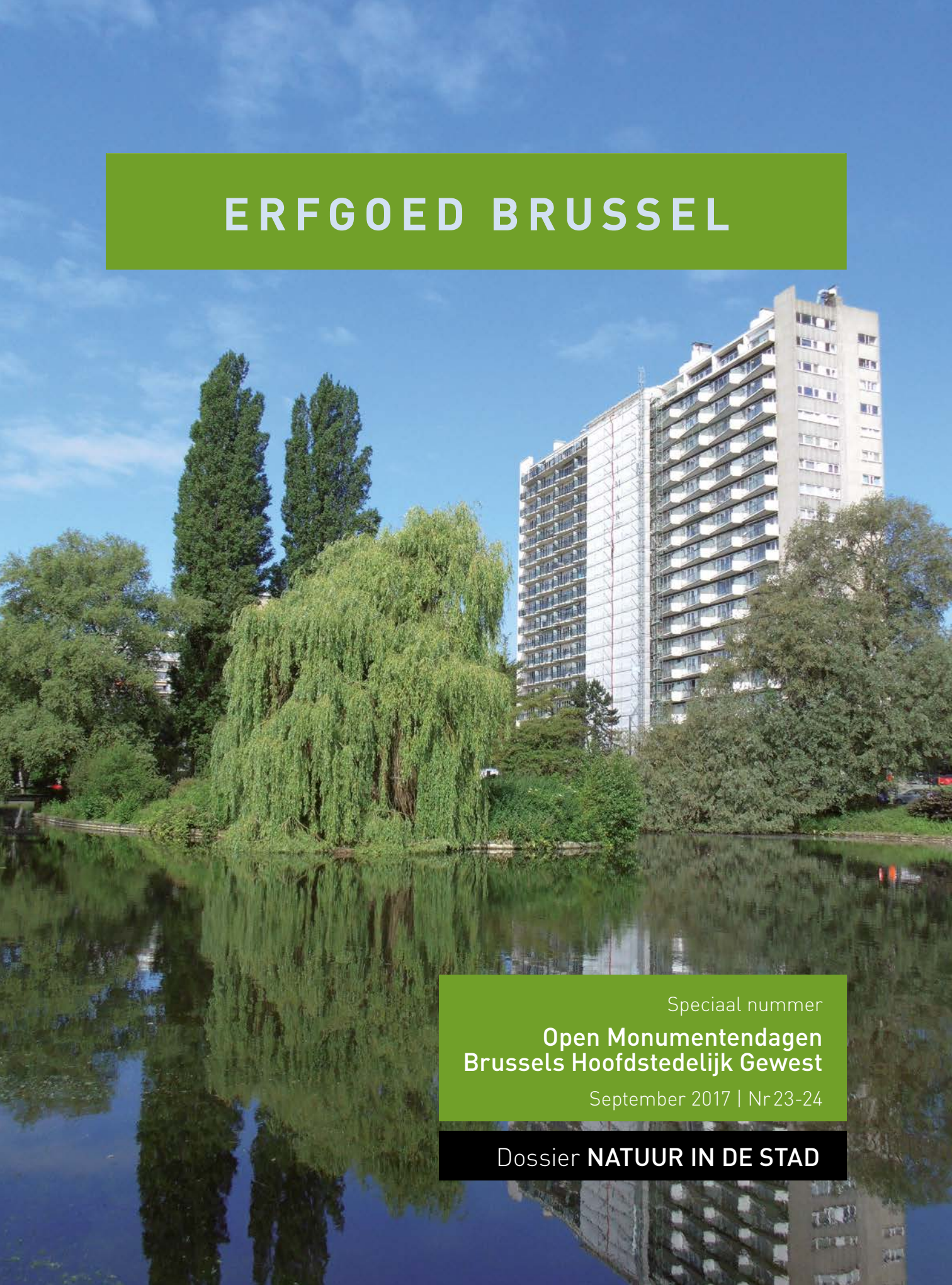

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer

**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

HET BOSMUSEUM VAN DE RIJKSPLANTENTUIN VAN BRUSSEL EN HET ARBORETUM VAN TERVUREN

TWEE ZUSTERINSTEL-
LINGEN ONTWERPEN
DOOR CHARLES
BOMMER

ODILE DE BRUYN

DOCTOR IN DE GESCHIEDENIS, CONSULTANT
LANDSCHAPSGESCHIEDENIS

DENIS DIAGRE-VANDERPELEN

ONDERZOEKER BIJ DE FÉDÉRATION WALLONIE-
BRUXELLES, PLANTENTUIN VAN MEISE, UNIVERSITÉ
LIBRE DE BRUXELLES

VALENTINE JEDWAB

ASPIRANTE F.R.S.-FNRS, UNIVERSITÉ LIBRE DE
BRUXELLES

Charles Bommer in het arboretum van Tervuren, september 1933 (ARC-ULB-BOM 01557-A).

ONLANGS WERD HET ARCHIEFFONDS VAN CHARLES BOMMER (1866-1938), DAT DE OPRICHTING TRACEERT VAN HET ARBORETUM VAN TERVUREN, OVERGEMAAKT AAN HET ARCHIEF VAN DE UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES (ULB). DE INVENTARISERING VAN HET FONDS BETEKENDE VOOR DE AUTEURS VAN DIT ARTIKEL EEN BUITENKANS. Zij konden de nooit eerder bestudeerde documenten samenleggen met het archief dat bewaard wordt in de Plantentuin van Meise en zodoende de dubbele ontstaansgeschiedenis en evolutie reconstrueren van deze groene long in de Brusselse rand én van haar ter ziele gegane tegenhanger, het Bosmuseum van de voormalige Rijksplantentuin.

Deze bijdrage schetst kort het ontstaan van de twee sites rond 1900 en onderzoekt hoe ze beide met de tijd en de tijdsgeschiedenis mee evolueerden. In het ene geval resulteerde dat in een verhaal waarin alle oorspronkelijke sporen zijn uitgewist, in het andere rest er enkel nog een louter recreatieve functie, die niet laat vermoeden welke wetenschappelijke, pedagogische, artistieke en economische ambities hieraan ten gronde lagen. Die hele betekenislaag verdween samen met de stichter, een man die werd aangegaagd door ministers en geruggeleund door het koninklijk hof.

HET BOSMUSEUM VAN DE RIJKSPLANTENTUIN

We kunnen dit verhaal best beginnen bij het Bosmuseum. Het ontstaan van dit museum, op het einde van de 19de eeuw, is sterk gelinkt met het slinken van het inheemse –grotendeels publieke– bosbestand door verkoop en ontginning¹. Ons land begint in die periode dan ook massaal hout uit het buitenland te importeren. Die afhankelijkheid jaagt de industriële en politieke wereld angst aan. De zenuwachtigheid wordt nog aangewakkerd door persberichten over snel verdwijnende bosbestan-

den op wereldschaal. Wie zou in dat geval België bevoorraden, en tegen welke prijs? De overtuiging groeit dat de onvermijdelijke houtschaarste slechts kan vermeden worden door een wetenschappelijk bosbeheer, dat niet wordt gehinderd door de kortetermijnvisie van private bos-eigenaars². Alleen de Staat lijkt ertoe in staat het bosbestand op efficiënte wijze voor het land te beheren³. Bij koninklijk besluit van 22 februari 1893 wordt de *Conseil supérieur des Forêts* opgericht. Dat adviesorgaan moet de toekomst van het nationale bosareaal plannen en de minister van Landbouw adviseren inzake bosbouw. In datzelfde jaar publiceert de *Société centrale forestière* haar eerste *Bulletin*⁴. De organisatie groeit al snel aan tot meer dan duizend leden. Graaf Amédée Visart de Bocarmé (1835-1924) wordt voorzitter van beide instellingen. Hun gemeenschappelijk doel: alle stakeholders op het vlak van bosbeheer verenigen, sensibilisering en het verspreiden van betrouwbare informatie over bosbeheer, over de commercialisering en gebruik van hout⁵.

Het Bosmuseum dankte zijn ontstaan echter evengoed aan een populair fenomeen: de wereldtentoonstellingen. Sinds het midden

van de 19de eeuw gebruikten landen dit concept om zichzelf met de nodige nationalistische trots in de vitrine te plaatsen⁶. De bezoekersaantallen liepen in de miljoenen. Op de wereldtentoonstelling van Brussel in 1897 kende het *Pavillon de la Forêt*, opgezet door het ministerie van Landbouw, een volkstoeloop⁷ die grote indruk maakte op de minister. Na afloop van het evenement klopte die aan bij de *Conseil supérieur des Forêts*: zou het geen goed idee zijn om de verzamelingen uit het paviljoen te recyclen in een museum, waar het publiek ze permanent zou kunnen bewonderen⁸ –een publiek dat overigens plots heel wat meer gewicht had gekregen dankzij het stemrecht?⁹ Het idee van dergelijk museum was trouwens ooit al gelanceerd door Visart de Bocarmé, in 1888¹⁰. De Belgische musea beleefden in die jaren een gouden tijd. Zij vormden een strategisch instrument voor een progressieve elite die vocht voor de uitbreiding van het stemrecht en volksovoering¹¹. De beweging die ijverde voor kennisverspreiding kwam al spoedig in een breder vaarwater terecht, dankzij onder meer de encyclopedie *Rerum novarum* (1891), waarmee ook de katholieke wereld zich om het arbeidersvraagstuk ging bekommeren¹². Een uitbreiding van

Afb. 1

Zicht van het Bosmuseum met de lange stammen van palmbomen en een vitrinekast (eigendom van de Belgische Staat, in permanente bruikleen aan het Agentschap van de Plantentuin van Meise).

Afb. 2

Zicht van het Bosmuseum met op de voorgrond een kwartier van een sequoia en daarachter een diorama van een opgezette eekhoorn (eigendom van de Belgische Staat, in permanente bruikleen aan het Agentschap van de Plantentuin van Meise)

het stemrecht –voortaan algemeen meervoudig stemrecht met extra stemmen voor grote belastingbetalers– werd trouwens onder een katholieke regering goedgekeurd, in 1893. Als gevolg daarvan begonnen de politieke communicatiestrategieën zich op een ruimer publiek te richten. Het is in die context dat de oprichting van het Bosmuseum moet gezien worden¹⁴. Komt daar nog bij dat, voor de katholieke wereld van toen, mensen die grond bezaten of bewerkten een haast 'natuurlijke' electorale doelgroep vormden¹⁵. Dat was het publiek waar het Bosmuseum zich aanvankelijk, naast de handeldrijvende en industriële bourgeoisie, op richtte.

In 1898 stelt Charles Bommer, lid van de *Conseil supérieur des Forêts*, het verslag op van de commissie die belast is met het voorbereidend onderzoek omtrent het toekomstige Bosmuseum. Bommer was tegelijk verbonden aan de Nationale Plantentuin en aan de ULB, waar hij als hoogleraar de leerstoelen toege-

paste plantenkunde en botanische aardrijkskunde bekleedde¹⁶. Zijn werkterrein omvatte de toegepaste wetenschappen, botanische aardrijkskunde en alle bosgerelateerde materie. Het was dan ook logisch dat hij vanaf 1896 deel uitmaakte van de *Conseil* en de *Société centrale forestière*. Het verslag dat hij in 1898 opstelt pleit voor de oprichting van een Bosmuseum, met arboreta als aanvulling¹⁷. Het is uiteindelijk de minister die als museumlocatie de Rijksplantentuin kiest. Dat lijkt een economisch zinvolle en logische keuze: de locatie is publieksvriendelijk ingericht, lokt heel wat wandelaars¹⁸ en beschikt over de nodige middelen om vragen van bezoekers te beantwoorden. Het museum krijgt een wetenschappelijke raad, die –door toedoen van de katholieke minister– wordt voorgezeten door Visart de Bocarmé. Deze haast zich om het publiek te verzekeren dat de *Conseil supérieur des Forêts* en hijzelf erover zullen waken dat het museum geen al te sterk botanische of wetenschappelijke inslag krijgt¹⁹.

DE INSTALLATIE VAN HET MUSEUM

De eerste stalen voor het toekomstige museum worden in 1899 aan de Rijksplantentuin afgeleverd. In een veelzeggend gulle geste geeft de minister van Landbouw, die bij zulke zaken gewoonlijk vanop de zijlijn toekijkt, daarbovenop nog eens een vaste dotatie voor het project. Het grote kantelmoment voor het museum komt echter in 1902, met de grote hervorming van de Rijksplantentuin²⁰. Bommer komt weliswaar als winnaar uit die machtsstrijd, maar hij ontsnapt niet aan de claims van de politieke wereld. Het museum, dat nu officieel voor het publiek toegankelijk is, beschikt over reusachtige zalen, maar de collectie zelf wordt onherroepelijk in twee gedeeld²¹: er komt enerzijds een verzameling die enkel voor onderzoekers bestemd is, en anderzijds een verzameling die zich richt op het grote publiek. Het illustreert de gespannen verhoudingen tussen de zuivere wetenschapsdis-

EEN ONUITGEGEVEN EN MULTIFUNCTIONEEL FONDS

Het archief dat Charles Bommer aanlegde over het arboretum van Tervuren¹ werd lange tijd bewaard in het *Institut de Botanique* van de ULB, waar het na zijn overlijden in 1938 verder werd aangevuld door zijn assistente Simone Balle. Op basis van dit archief onderzocht Gaspard Jedwab, student tuin- en landschapsarchitectuur aan de *Écoles Techniques Horticoles Provinciales de Mariemont* in het begin van de jaren 1980, op welke wijze het educatieve potentieel van het arboretum kon geoptimaliseerd worden². Om diverse redenen keerde het archief pas in 2014 naar de universiteit terug, en dan nog onder voorwaarde dat het (1) bewaard zou worden binnen de reserve van kostbare werken; (2) toegankelijk zou blijven; (3) gedigitaliseerd zou worden (via het Plan PEP'S van de Franse Gemeenschap); (4) onder digitale vorm ook overgenomen zou worden aan de Stichting CIVA. Vóór de digitalisering werd het fonds eveneens geïnventariseerd³.

MATERIËLE GEGEVENS

Het archief bestaat 1,65 strekkende meter, meer bepaald 15 archiefdozen⁴. De behandelde periode loopt voornamelijk van 1902 tot 1938, hoewel er ook enkele documenten van latere datum werden toege-

cipline en het domein van de vulgarisering, dat vele onderzoekers beneden hun waardigheid achten²². Het publieke luik maakt gebruik van de nieuwste museale technieken: tabellen, grafieken, schaalmodellen, diorama's, enz. De geïnteresseerde leek kan er zijn kennis verruimen, de ondernemer vindt er nuttige informatie voor de ontwikkeling van zijn activiteiten (stalen van inheemse en

voegd, waarschijnlijk door S. Balle. De meeste stukken zijn van de hand van Bommer zelf, of van diverse medewerkers die hem hielpen bij dit werk. Door de rijke verscheidenheid van het duizendtal documenten, is dit archief van uitzonderlijk belang, niet alleen op geschiedkundig gebied maar ook op het vlak van botanica, bos- en landschapsbeheer. Het bevat namelijk een aanzienlijk aantal handgeschreven documenten, meerdere schetsen, plannen, topografische kaarten en een indrukwekkende verzameling foto's die via aantekeningen op de rugzijde waardevolle informatie verschaffen over de evolutie van de boomsoorten in midden-België. De cartografische inventarissen in het archief, ten slotte, groeperen alle documentatie over elke geografische groep en vormen zo echte tussentijdse 'snapshots' van het arboretum, vanaf de aanleg tot vandaag.

PRESENTATIE VAN DE INVENTARIS

De inventaris is beschikbaar in twee versies, elk met een verschillend niveau van detaillering: een beknopte inhoudstafel (inventaris nr. 1) en een Excel-tabel die, in functie van de digitalisering van het archief, elk stuk in detail beschrijft (inventaris nr. 2). De inventaris omvat vier delen, met respectievelijk de archiefstukken over (1) de voorstelling van het

uiteemse boomsoorten, ingevoerd hout met de juiste identificatiegegevens, enz.) (afb. 1 en 2). En de minister plukt er ondertussen de nodige electorale vruchten van.

Het ontdubbelde discours van het Bosmuseum vindt ook een echo in zijn 'levende' tegenhanger aan de stadstrand: het arboretum dat Bommer in Tervuren begint aan te planten²³.

arboretum; (2) de plantencatalogus; (3) de geografische groepen; (4) de buitenlandse arboreta.

De vraag welke methodologische keuzes er gemaakt werden om het onderzoekwerk van researchers zoveel mogelijk te vergemakkelijken, zou ons hier te ver leiden. Geïnteresseerden vinden hierover de nodige informatie in de inleiding van inventaris nr. 1.

NOTEN

1. *Archives de l'Université libre de Bruxelles [ULB], Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948*. Een digitale kopie is eveneens beschikbaar bij de CIVA Stichting, Departement Tuin, Landschap en Stedelijk Ecosysteem (vroegere Bibliotheek René Pechère).
2. JEDWAB, G., *L'arboretum de Tervuren, esquisse pour un meilleur usage de ses capacités informatives*, La Hestre, 1982; Id., 'L'invitation au voyage de l'Arboretum de Tervuren: passer en un jour du Chili en Chine et du Canada... à la forêt de Soignes', *Le Soir*, 5 augustus 1983, p. 6; Id., 'L'Arboretum de Tervuren, une allégorie forestière des régions tempérées - Het Arboretum van Tervuren', *Maisons d'hier et d'aujourd'hui – De woonstede door de eeuwen heen*, LIX, 1983, pp. 76-87.
3. JEDWAB, V., *Inventaire des Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948*, Bruxelles, 2014 (opgesteld in samenwerking met TIBAU, S. eb BARBE, B.).
4. Eén strekkende meter = 9 dozen (ARC-ULB-BOM).

Bommer legt er als botanicus de basis voor het didactisch materiaal dat zijn colleges aan de ULB moet ondersteunen, en hij start er eveneens een onderzoeksprogramma op. Onder de dekmantel van 'toegepaste wetenschappen', die de minister van Landbouw zo gul in zijn portefeuille deed tasten, gaat dus een academisch-pedagogische en puur wetenschappelijke missie schuil (afb. 3).

Afb. 3

Vitrinekast van het Bosmuseum met tekeningen van naaldbomen, gemaakt door de befaamde H el ne Durand (1883-1934), waarschijnlijk in de jaren 1930 (eigendom van de Belgische Staat, in permanente bruikleen aan het Agentschap van de Plantentuin van Meise).

VERANDEREN OM TE OVERLEVEN

Bommer, die ondertussen conservator van de musea van de Rijksplantentuin geworden is, blijft tot aan zijn dood het nut van 'zijn' arboretum verdedigen en probeert tegelijkertijd de collectie van het Bosmuseum in goede staat te houden. Maar de overbrenging van de Plantentuin naar Meise – een operatie die vlak voor de Tweede Wereldoorlog wordt opgestart maar pas voltooid wordt in 1973 – stelt de instelling zwaar op de proef. Het museum maakt nog een paar uitbreidingen en kleine verbouwingen mee, maar krijgt geleidelijk aan een duidelijke tweederangsstatus: het wordt gebruikt als opslagplaats en het beperkte personeelsbestand wordt aan andere departementen 'uitgeleend'.²⁴ De instelling neemt almaar vaker deel aan grote publieksevenementen en organiseert tijdelijke tentoonstellingen. Zoiets betekent uiteraard een algemene erkenning van de museologische expertise van het museum,

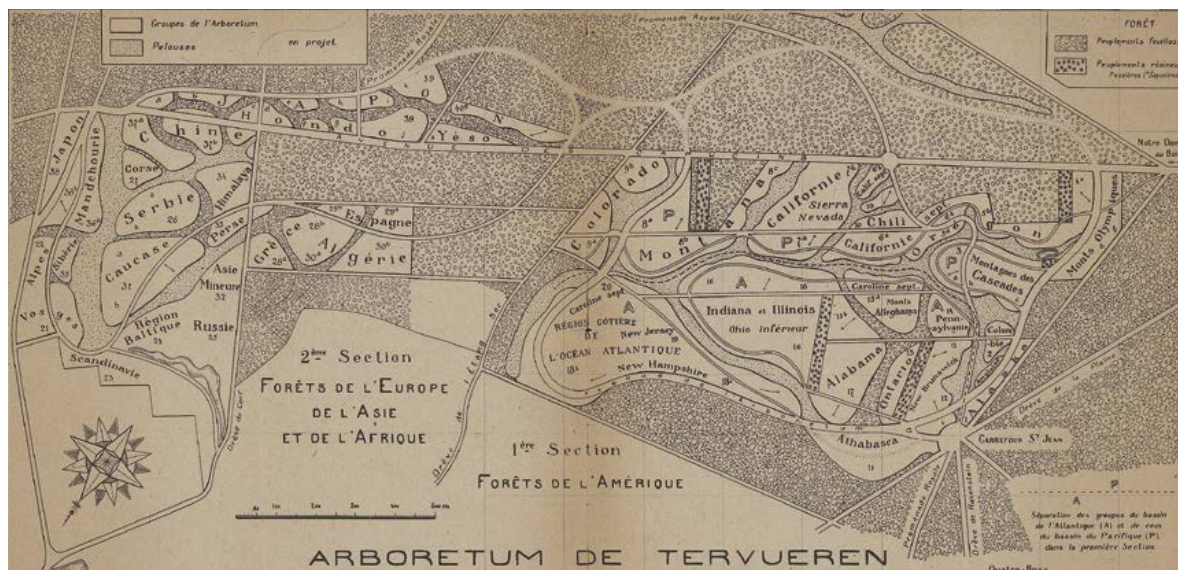
maar het is tevens een teken aan de wand voor de komende mutatie tot een louter pedagogische instelling. Het vormingsluik in de missie van de Plantentuin won vanaf het einde van de 19de eeuw steeds meer aan belang. Dat had rechtstreeks te maken met de democratisering van de samenleving (opeenvolgende uitbreidingen van het stemrecht en veralgemening van de leerplicht) en met de groeiende impact van vrije tijd en massamedia. Dit proces verliep overigens niet zonder slag of stoot. De woorden die de directeur van de Plantentuin enkele decennia later neerschreef in zijn jaarverslagen zijn dan ook veelzeggend. Na aanvankelijk verwezen te hebben naar activiteiten ontplooid in het kader van public relations en 'publieksovervorming',²⁵ spreekt hij weldra alleen nog maar – in een symbolische lapsus? – over de PR-activiteiten²⁶ (1974). Tengevolge van de reorganisatie van de nationale wetenschapsinstellingen in 1965 was de zogenaamde 'dienst der musea' trouwens ter ziele gegaan²⁷. De museumcollecties werden overgemaakt aan een

dienst die de museale bibliotheken, documentatie- en educatieve diensten groepeerde. De wetenschappelijke collecties belandden in herbaria²⁸. Nochtans bleef men tijdens de decennialange overbrenging van de Plantentuin naar Meise plannen maken voor de heropening van het Bosmuseum in een riante infrastructuur²⁹. Toen op het einde van de jaren 1970 al het personeel Brussel verlaten had, bleven de grootste stukken van de verzameling achter in het neoclassicistische gebouw aan de Kruidtuin. Een tijdlang wordt nog met de gedachte gespeeld het Bosmuseum op deze locatie te behouden, tot een geschil tussen het ministerie van Landbouw en de nieuwe eigenaar, de toekomstige Franstalige Gemeenschap van België, de verhuis van het museum naar Meise noodzakelijk maakt³⁰. Een speciale commissie buigt zich vervolgens over het vraagstuk van de dubbele museumcollectie, die her en der in nieuwe lokalen wordt opgeslagen. Uiteindelijk komt de commissie tot de conclusie dat het onmogelijk is het Bosmuseum opnieuw tot leven te wekken, wegens een gebrek aan financiële middelen en personeel³¹.

HET ARBORETUM VAN TERVUREN: LEVENDE, VOORSTEDELIJKE TEGENHANGER VAN HET BOSMUSEUM

Het arboretum van Tervuren ontstond enerzijds uit de convergentie van wetenschappelijke, ecologische, bosbouwkundige en didactische belangen en anderzijds uit stedenbouwkundige, hygiënische, landschappelijke en esthetische bekommernissen. Twee uitzonderlijke persoonlijkheden, met verschillende maar ook complementaire visies, lagen in 1902 aan de oorsprong van dit project: Charles Bommer en koning Leopold II. De specialist in

Afb. 4
 Plattegrond van het arboretum van Tervuren. Types wouden van de gematigde streken, juni 1923 (ARC-ULB-BOM, 00028-002).

botanische aardrijkskunde koesterde plannen voor een nieuw soort arboretum, waar de boomsoorten gegroepeerd zouden worden volgens hun regio van oorsprong (afb. 4), natuurlijke biotoop en ecologische affiniteiten, eerder dan in een systematische ordening, zoals toen gebruikelijk was (bijvoorbeeld in het arboretum van Groenendaal, aangelegd in 1897). Deze plek zou niet alleen een wetenschappelijk en bosbouwkundig studieterrain worden waar de acclimatisering van exotische houtsoorten in België kon worden bestudeerd, het zou ook een baanbrekend pedagogisch instrument vormen. Leopold II van zijn kant, droomde van het creëren van Brusselse "espaces libres avec des décorations naturelles, et cela dans l'intérêt de l'esthétique en de l'hygiène"³². In het kader van zijn stedenbouwkundige ambities, schonk hij het domein van Tervuren in 1900 aan de Belgische staat. Om de exotische boomsoorten dezelfde ontwikkelingskansen te bieden als een natuurlijk bos, werden ze uitgeplant in een dertigjarige aanplanting: het Kapucijnenbos, dat deel uitmaakte van de koninklijke schenking. Het bos,

dat gelegen was tussen het park van Tervuren en het Zoniënwoud, was in de eerste helft van de 19de eeuw gekapt, alvorens Leopold II het aankocht en opnieuw liet bebossen.

.....
**'HET MEEST RUSTGEVENDE
 LANDSCHAPSPARK'**

Het arboretum, dat onder deze dubbele impuls ontstond, was in meer dan één opzicht uniek. Behalve het feit dat het niet zomaar een verzameling bomen was, maar een

'woud'arboretum – dat wil zeggen: een kleinschalige reproductie van de verschillende woudtypes uit alle gematigde klimaatstreken ter wereld³³, bezat het met zijn netwerk van wegen, vijvers en natuurlijke valleities die tot grasvelden waren omgevormd om vrij uitzicht te bieden op de groepen aanplantingen, een onbetwistbare esthetische en landschappelijke waarde. Hierdoor werd het gebied een geliefde wandelbestemming voor de Brusselse bevolking, die op zoek was naar een droombeeld van ongerepte natuur

Afb. 5
 Natuurlijk dal omgevormd tot weide in het arboretum van Tervuren (ARC-ULB-BOM, 00077).

Afb. 6

Op zoek naar rust en de illusie van ongerepte natuur, 1914 (ARC-ULB-BOM, 00052-A).

en landelijke rust (afb. 5 en 6). Het arboretum werd eveneens een inspiratiebron voor ontwerpers van openbare en private parken³⁴. In een (ongedateerde) handgeschreven nota, bewaard in het archiefonds 'Bommer - Arboretum de Tervueren' van de ULB, zet de plantkundige zijn ideeën uiteen betreffende de aanleg van de wegen in het arboretum, waaruit een oprechte aandacht blijkt voor de recreatieve functie van zijn park: "Ce réseau de chemins ne doit pas servir à la vidange, il est exclusivement réservé à la promenade et doit être enherbé (genre prairies Golf) pour l'aspect [...]. Le grand avantage de l'herbe est d'abord l'aspect (grands parcs anglais, visites de Kew) ensuite d'éviter la poussière qui souille les arbres et la boue pour les promeneurs."³⁵ In 1920 schrijft hij, niet zonder trots: "Les espaces libres et les paysages variés qui résultent de l'établissement de l'Arboretum, font

*du bois des Capucins une promenade vraiment agréable [...]. Il n'existe rien d'analogue aux environs de la capitale, car le Bois de la Cambre est trop fréquenté pour offrir aux amateurs de grand air un cadre aussi reposant et aussi naturel."*³⁶ Twaalf jaar later omschrijft de beroemde tuinarchitect Jules Buyskens het arboretum van Tervuren als 'het mooiste, meest authentieke en meest rustgevende van alle landschapsparken'.³⁷

PLANTENKUNDIGE EN LANDSCHAPSARCHITECT?

Behalve wetenschapper was Bommer ook de ontwerper van het arboretum, zoals blijkt uit de nota's en tekeningen van het fonds 'Bommer - arboretum van Tervuren' (afb. 7 en 8). Het is op dat vlak niet duidelijk wie het meest de ander beïnvloed heeft, maar we kunnen

wel stellen dat er waarschijnlijk een intense uitwisseling van ideeën en kennis heeft plaatsgevonden tussen Bommer en landschapsarchitect Louis Van der Swaelmen (senior), beiden lid van de *Conseil supérieur des Forêts*. Op de raadszitting van 15 maart 1898 nam Van der Swaelmen meer dan eens het woord tijdens de discussies over de oprichting van een arboretum: hij wou niet dat de levende tegenhanger van het Bosmuseum de zoveelste plantentuin zou worden, maar dat de bomen er in de mate van het mogelijke geteeld zouden worden in gediversifieerde milieus die overeenkwamen met de bodemgesteldheid en klimatologische condities van hun natuurlijke biotoop³⁸. Zijn advies werd door Bommer ter harte genomen.

In dezelfde periode werd Van der Swaelmen benoemd tot inspecteur van de *Plantations de l'État*, met als opdracht het ontwerp en beheer van de parken en landschappen die werden doorsneden door de Tervurenlaan, evenals van de aanpalende bossen, pleintjes en tuinen. In dat kader droeg hij bij tot de aanleg van het Woluwepark (1897-1908), voornamelijk van het hoge of achterste gedeelte. In 1901 zet hij in een verslag zijn ideeën uiteen over de aanplantingen voor dit project. Die ideeën zouden kort nadien een echo vinden in de aanleg van het arboretum: "Tout d'abord, il y a à observer une règle générale, déduite d'une loi de la nature et que jamais le paysagiste ne peut enfreindre sous peine de tomber dans un non-sens et de créer une œuvre banale, hétéroclite et contre nature. C'est la loi de l'habitat naturel des plantes. La dendrologie et l'enseignement de la botanique apprennent que tout végétal naît et croît spontanément dans le milieu de prédilection où tout est approprié à ses besoins. De là est venue pour le paysagiste cette règle qui l'oblige de mettre les plantes

qu'il emploie, autant que faire se peut, dans les mêmes conditions de vie que celles du lieu originnaire où ces plantes croissent spontanément."³⁹ In 1905 stelt Van der Swaelmen senior aan Julien Beyaert, hoofdingenieur van Bruggen en Wegen, voor om twee diepe valleien van het Woluwepark te beplanten, met het nodige respect voor de lokale biotoop. Volgens hem zijn deze plekken uiterst geschikt voor een landschap van groenblijvende bomen en heesters. Rond uitgestrekte grasperken zouden coniferen worden aangeplant in groepen en massieven "*suivant un dispositif pittoresquement agencé*"⁴⁰, zoals in

het arboretum van Tervuren. De affiniteiten en uitwisseling van ideeën tussen de landschapsarchitect, die een aanzienlijke wetenschappelijke en botanische kennis bezat, en de hoogleraar botanische aardrijkskunde verklaren ongetwijfeld de verwantschap qua stijl en ontwerp tussen het arboretum en het 'wilde' deel van het Woluwepark⁴¹.

DE ERFENIS VAN CHARLES BOMMER

In deze bijdrage hebben we het ontstaan geschetst van twee instel-

lingen die ondanks hun gemeenschappelijke roots een zeer uiteenlopende bestemming zouden krijgen. We mogen daarbij niet vergeten dat zowel het Bosmuseum van de voormalige Nationale Plantentuin als het geografische arboretum van Tervuren eerst en vooral het product waren van economische en politieke bekommernissen, die op het einde van de 19de eeuw samen culmineerden in de 'boskwestie'. Deze bekommernissen waren voelbaar tot in de propaganda die voor beide instellingen gevoerd werd. En hierin ligt ongetwijfeld ook de motor van hun verhaal.

CHARLES BOMMER EN DE VERENIGING LE NOUVEAU JARDIN PITTORESQUE

De 'ecologische' filosofie achter Bommers aanplantingen in het arboretum van Tervuren inspireerde meerdere tuinontwerpers, zowel amateurs als professionals, die gegroepeerd waren in de *Nouveau Jardin Pittoresque*. Deze vereniging werd in 1913 in Brussel opgericht op initiatief van twee landschapsarchitecten, Louis Van der Swaelmen junior en Jules Buyskens.

In een artikel in het tijdschrift van de *Nouveau Jardin Pittoresque*, verschenen in 1932, dus 30 jaar na de aanleg van het arboretum, wordt verslag gedaan van een bezoek van de leden aan het Kapucijnenbos, onder leiding van Charles Bommer zelf, die lid was sinds het begin van de vereniging. De auteur beklemtoont de verwantschap in ontwerp en benadering tussen het arboretum en de tuinen die tot de 'neo-pittoreske' strekking behoren: "*M. Bommer, alors déjà professeur à l'Université Libre de Bruxelles, conçut la nécessité d'un tel arboretum pour l'étude rationnelle des essences des régions tempérées pouvant vivre sous notre climat, tout comme le Nouveau*

Jardin Pittoresque a voulu réunir dans nos jardins modernes, toutes les fleurs des régions tempérées susceptibles de se plaire chez nous."¹

Naast de acclimatisering en kweek van onbekende planten in België, stonden in beide initiatieven vraagstukken omtrent milieu, natuurlijke plantenhabitat en onderlinge relaties tussen planten centraal. In de 'moderne' tuinen van de *Nouveau Jardin Pittoresque* trachtte men op beperkte schaal inheemse en exotische natuurlijke milieus te reconstrueren en er planten te groeperen die aan deze specifieke omgevingen waren aangepast: onregelmatige massieven van doorlevende grassen – een primeur in die tijd –, rotstuinen met Alpenplanten, bebloemde muren, grasperken bezaaid met bolplanten, wilde hoekjes met inheemse planten, waterpartijen met vijver- en moerasplanten, enzovoort.² Hoewel deze experimenten een sterk kunstmatig en gekunsteld karakter hadden, openden ze de weg naar interessante reflecties en innoverende praktijken. Toegegeven, deze praktijken waren zeker betwistbaar vanuit een hedendaags ecologisch standpunt en gingen gepaard met mislukkingen. Desalniettemin waren ze vaak een

schot in de roos op esthetisch vlak.

Meerdere Brusselse tuinen uit het interbellum kunnen tot deze stroming worden gerekend. Tot de bekendste behoren de plantentuin van de ULB in het Rood Klooster, het werk van Jean Massart, eminent botanicus en collega van Charles Bommer, en Jules Buyskens; het Tournay-Solvaypark in Bosvoorde met zijn 'Lady's Garden' van doorlevende planten (thans 'rozentuin'), en de tuin van de villa van Buuren in Ukkel, beide eveneens aangelegd door Jules Buyskens.

Het Tervurense arboretum mag dan zowat een unicum gebleven zijn, al was het maar door zijn afmetingen, de geest en de concepten van de botanische aardrijkskunde, favoriete discipline van Charles Bommer, hebben zich sindsdien wél ruim verspreid.

NOTEN

1. BUYSSENS, J., 'Une visite à l'Arboretum de Tervuren', in *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, herfst 1932, p. 210.
2. VAN BILLOEN, A., *Le Nouveau Jardin Pittoresque. Association Nationale pour la Rénovation dans l'Art des Jardins. Son programme*, Brussel, 1913.

Afb. 7

Ontwerp voor de verdere inrichting van het arboretum van Tervuren, door Charles Bommer, omstreeks 1907 [ARC-ULB-BOM, 00023].

Afb. 8

Tekening die waarschijnlijk het arboretum van Tervuren voorstelt, 26 november 1908 (ARC-ULB-BOM, 00031).

Een ander punt van overeenkomst tussen de twee verzamelingen – de ene ‘dood’, de andere levend – is hun ontwerper en scenograaf, Charles Bommer. Deze hoogleraar botanica, eminent lid van de Koninklijke Belgische Botanische Vereniging en vorser van de Nationale Plantentuin, heeft beide uitgedacht en vormgegeven, weliswaar beperkt door externe belangen die weinig met ‘zuivere’ wetenschap te maken hadden. Er loopt dus een intellectuele rode draad doorheen het museum en het arboretum, die ook enig licht werpt op de wetenschappelijke en pedagogische loopbaan van Bommer. In beide gevallen heeft hij geprofiteerd van de mogelijkheden die de politieke wereld en het koningshuis hem boden om dit ‘hybride’ project te realiseren. In Brussel leidde de sensibilisering omtrent het Belgische ‘bosbouwvraagstuk’ tot een wetenschappelijke dendrologische referentieverzameling; in Tervuren bleek onder een experimentele, praktisch gerichte bosbouwkundige aanpak een overwegend plantengeografisch en pedagogisch programma schuil te gaan, dat evenwel ook oog had voor artistieke gevoeligheden en hygiënische overwegingen. De banden tussen de ‘valse tweeling’ werden echter al snel doorgeknipt. Het arboretum, waarover zijn ontwerper nog

tijdens zijn leven de controle verloor, werd herleid tot een idyllische wandelplek die bijna alle wetenschappelijke ambities verloren heeft. De museumafdeling van de Plantentuin, die alleen uit het Bosmuseum bestond, transformeerde in –teken des tijds?– een educatie- en communicatiedienst.

De ‘schone slaapster’ zou echter opnieuw kunnen ontwaken: er bestaan plannen voor een nieuw museum, met de gerecycleerde en gemoderniseerde verzamelingen die Bommer als eerste in deze Brusselse instelling onderbracht. Het nieuwe museum zou het toeristische aanbod en het wetenschappelijke vulgarisatiewerk van de plantentuin van Meise verbreden. Tot slot willen we nogmaals onderstrepen dat wetenschappelijke onderzoekers, disciplines en productiesites altijd verankerd zullen blijven in hun eeuw en daardoor ook altijd verplicht zullen zijn om compromissen te sluiten omwille van een heleboel prozaïsche factoren. Het verhaal – of verhalen? – van het Bosmuseum en het arboretum van Tervuren is/zijn hiervan het sprekende bewijs.

Vertaald uit het Frans, citaten op pp. 175-176

NOTEN

1. TALLIER, P.-A., *Forêts et propriétaires forestiers en Belgique de la fin du XVIIIe siècle à 1914: histoire de l'évolution de la superficie forestière, des peuplements, des techniques sylvicoles et des débouchés offerts aux produits ligneux*, Brussel, 2004, p. 588 sqq., onder andere.
2. *Ibid.*, p. 578 sqq.
3. *Ibid.*
4. Zie bijvoorbeeld: *Bulletin de la Société centrale forestière de Belgique [BSCFB]*, II, 1895, p. 105 sqq.; *BSCFB*, III, 1896, pp. 15-27 en 703-706.
5. TALLIER, P.-A., *op. cit.*, p. 574 sqq.
6. *BSCFB*, I, 1893, pp. 16-18.
7. SCHWARTZ, V. R., PRZYBYLSKI, J. M., *The Nineteenth-Century Visual Culture Reader*, New York, 2004, p. 122 sqq.
8. *BSCFB*, IV, pp. 651-661 en 826-828.
9. *BSCFB*, V, 1898, pp. 2-13. Merk op dat Visart de Bocarmé voordien de recyclage van het paviljoen had voorgesteld. Zie: *BSCFB*, IV, 1897, pp. 826-828.
10. DE DENECKERE, G., ‘De turbulenties van de Belle Époque, 1878-1905’, in *Nieuwe geschiedenis van België. 1: 1830-1905*, Brussel, 2005, pp. 71-94.
11. DIAGRE-VANDERPELEN, D., *The Botanic Garden of Brussels: Reflection of a Changing Nation*, Meise, 2011, p. 169.
12. NYS, L., *De intrede van het publiek. Museumbezoek in België 1830-1914*, Leuven, 2012, pp. 253-310, onder andere.

13. De encyclicle *Rerum novarum* vormt het officiële begin van het sociale katholicisme en signaleert de bewustwording van Rome voor de maatschappelijke problemen die op het einde van de 19de eeuw aan de orde waren. Deze nieuwe houding verbreedde het katholiek-politieke aanbod dat in de decennia daarvoor vooral gekenmerkt werd door een harde ultramontaanse opstelling. Het politieke katholicisme zou voortaan een discours gebruiken dat erop gericht was het snel opkomende socialisme tegen te gaan. Zie MAYEUR, J.-M., PIETRI, Ch. en L., VAUCHEZ, A., VENARD, M., *Histoire du christianisme. Libéralisme, industrialisation, expansion européenne (1830-1914)*, deel XI, Desclée, 1995, p. 489, sqq.
14. DIAGRE-VANDERPELEN, D., *op. cit.*, pp. 170-171.
15. VAN MOLLE, L., *op. cit.*, pp. 69-73 en 104-110; DIAGRE-VANDERPELEN, D., *op. cit.*, p. 166.
16. *Ibid.*, p. 157.
17. *BSCFB*, V, 1898, pp. 2-13 en 409-418 (discussie).
18. Archives du Jardin botanique [Meise] [AJB], 84; *BSCFB*, VII, 1900, p. 35-37 en *BSCF*, XIX, 1912, pp. 445-446.
19. *BSCFB*, VII, 1900, p. 38.
20. Na de lange bestuursperiode van François Crépin (1876-1901), besloot het ministerie voor Landbouw dat een hervorming van het dagelijks beleid en de structuur van de Rijksplantentuin noodzakelijk was om de instelling aan te passen aan de politieke en economische realiteit en haar functioneren te rationaliseren. Meer aandacht voor kennisverspreiding en de Congolese flora die officieel haar intrede in de collectie maakte, zijn de belangrijkste elementen van deze hervorming.
21. DIAGRE-VANDERPELEN, D., *op. cit.*, p. 198 sqq.
22. *Idem*, *op. cit.*, p. 205-207 en AJB, 646, Nota van Charles Bommer over de vulgariserende lezingen in de Plantentuin, s.d.
23. DIAGRE-VANDERPELEN, D., *op. cit.*, pp. 199-200.
24. Nationale Plantentuin, jaarverslagen 1945, 1949, 1950, 1953, 1954, 1956, 1961 tot 1965.
25. Nationale Plantentuin, jaarverslag 1973.
26. Nationale Plantentuin, jaarverslag 1974.
27. Nationale Plantentuin, jaarverslagen 1965 en 1966.
28. Nationale Plantentuin, jaarverslag 1966.
29. AJB, 751, map 1.
30. Nationale Plantentuin, jaarverslag 1980.
31. CLARYSSE, R., oud-directeur van de bibliotheek van de Nationale plantentuin van België, pers. comm. (augustus 2016).
32. 'Donation faite à l'État par S. M. Léopold II', *BSCFB*, VII, 1900, p. 532.
33. ULB, Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948, 00008.
34. BOMMER, C., 'L'arboretum de Tervuren', *Association française pour l'avancement des sciences. Congrès de Bruxelles, 25 au 30 juillet 1932. Extrait des comptes rendus de la 56e session*, Parijs, 1932, pp. 245-249 (ULB, Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948, 00002).
35. ULB, Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948, 00154; zie ook 00183.
36. ULB, Archives de Charles Bommer – Arboretum de Tervuren 1902-1948, 00010, Nota van 30 september 1920.
37. BUYSENS, J., 'Une visite à l'Arboretum de Tervuren', *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, automne 1932, p. 221.
38. 'Conseil supérieur des forêts. Session de 1898. Séance du 15 mars 1898', *BSCFB*, V, 1898, pp. 408-419.
39. Algemeen Rijksarchief [ARA], Fonds Bestuur van Bruggen en Wegen. Wegen, 179, Verslag van 16 december 1901.
40. ARA, Fonds Bestuur van Bruggen en Wegen. Wegen, 179, Verslag van 28 maart 1905 en brief van 10 april 1905.
41. FONDU LANDSCAPE ARCHITECTS, DE BRUYN, O., *Parc de Woluwe. Étude historique et paysagère*, gerealiseerd voor Leefmilieu Brussel, 2013-2015.

.....

The Forest Museum of the Botanical Garden of Brussels and the Tervuren Arboretum. Two sister institutions designed by Charles Bommer

.....

This contribution, partially based on an extensive collection of archives recently catalogued and made available to the public, recounts the creation of the Forest Museum of the Botanical Garden of Brussels and the Tervuren geographical Arboretum at the turn of the 19th and 20th centuries. The authors emphasise the variable nature of the reasons behind the creation of these two spaces and how Charles Bommer (1866-1938) succeeded in imprinting them with the essentials of his scientific and educational thinking, while at the same time taking into account the requirements of the public authorities. This work also summarises the developments that these two spaces, subject to pressures from a changing Belgian society, have undergone up to the present day.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kruipend hout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "..."...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige denbossemen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenberg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Urzel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houthakkers en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoedelen."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verluchting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stege met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "..."alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs - zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit - een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden - en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aange-stoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verfiende maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." - "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"..."op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgeurige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons oprvolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "..."...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinmannen-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecors gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantentemataken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en ge-dijt er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafstukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons oprvolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te verwelken tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plant ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid (type golfgazons) voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemene regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien.”

p.69

“schilderachtig geordend”

“De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen.”

p.76

“Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]”

“Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen...”

p.81

“En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buyskens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimmeert de nagelbloom, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden...”

“Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden.”

p.83

“Sire, antwoordde Buyskens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant...”

“Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen...”

“Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijk als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen.”

p.84

“De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten [in onze parken en tuinen] zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden”

p.89

“mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenars” werd.”

p.92

“Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente.”

“de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken.”

p.94

“was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanaag van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen.”

p.103

“Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel”

p.105

“Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotsseffeten creëren.

Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel.”

pp.106

“Iedereen kent de *grotsteen* of *fistuleuze zandsteen* die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetslaag is de *fistuleuze zandsteen* spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten.”

“De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht.”

pp.106-107

“Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen.”

p.108

“Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes.”

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiptrekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

“gemeentelijke onderneming”, “voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren.”

p.119

“Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen.”

p.121

“...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust.”

“Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten’”

“...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen.”

“De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht.”

p.125

“De groene poort van het perifere centrum”.

p.134

“De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgevaardigd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens.”

p.135

“mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas”.

p.138

“...uit de aarde lijkt op te rijzen”; “...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat”.

p.146

“...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie.”

“de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud”; “...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen.”

p.151

«Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiëde buxus of cyclologische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ...» [C. Rebould]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

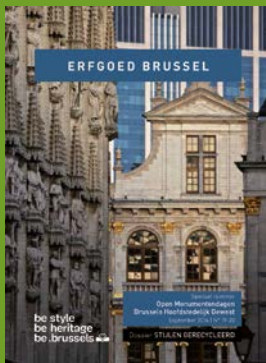
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

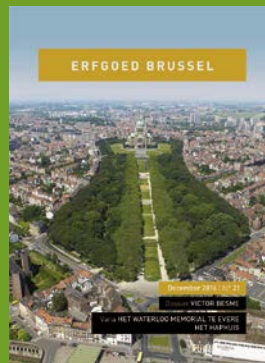
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

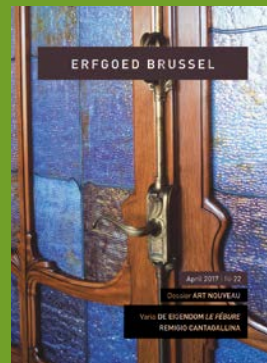
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5